

ДИСКУРСИВНО-ЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Т.В. Щириця

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті на засадах феноменологічного методу і дискурсивного аналізу досліджується проблема соціалізації як способу універсальної соціальної взаємодії людини і світу.

Ключові слова: соціалізація, життєсвіт, дискурсивні практики, мовленнєва дія, семантичні поля.

Проблема соціалізації відбиває важливий аспект універсальної соціальної взаємодії людини і світу, діалектику індивідуального та соціального. Кожна людина опиняється перед необхідністю узгодження своєї опції світу, яка постає як життєсвіт (Lebenswelt), із соціальними нормами та цінностями, світоглядними установленнями, значущими для того чи того конкретно-історичного суспільства. Телеологія динамічної взаємодії індивіда і суспільства унаочнює суб'єкта життєдіяльності, який перебуває в перспективі постійного творення соціальної реальності. Горизонт такого творчого праксису містить у собі дві складові, а саме: входження людини у соціальний світ (її співіснування з іншими, її позиція щодо об'єктивної соціальної реальності), а також її ідентичність, тобто суб'єктивні, індивідуальні, самотні візії й відчуття.

Соціум як трансцендентальна умова людського існування певним чином (через функціонування соціальних інституцій) постійно відтворює свою реальність – стереотипну, правильну, зрозумілу, раціональну, з однозначною соціальною семантикою, залучення до якої було б для соціального актора мінімально страждальним. Але такий процес, якщо до нього в суспільстві не унаочнюється опонентне (єретичне) ставлення, містить у собі загрозу стати не здатним до інноваційних трансформацій. Таким чином, йдеться про дві взаємопов'язані мети соціалізації – стабілізація соціальних норм і цінностей і формування соціального тла для творчих індивідів, діяльність яких призводить до оновлення суспільних відносин.

Оскільки актуальність соціалізації постає як грандіозна проблема, що має трансісторичний і міждисциплінарний виміри, а моїм завданням є окреслення тематичного простору її

філософсько-практичного аналізу, я обираю для розв'язання цього завдання феноменологічний підхід. Дискурсивне ставлення до наукових проблем з різних царин соціального знання передбачає дві диспозиції учасників дискурсивних

практик: з одного боку, заперечення претензії на остаточну істину (при цьому визнання того, що істина існує як регулятивна ідея і має бути віднайденою за допомогою наукових засобів), а з другого – толерантне ставлення до теорій або гіпотез, які виходять з іншої (на противагу нашій) картини людини.

Аналізуючи проблему соціалізації з позицій феноменологічної соціології, яка спирається на комплексне філософсько-антропологічне розуміння природи людини, зокрема на потрактування людини в традиції філософії діалогу (лінія від туїзму Л.Феєрбаха, Я-Ти відносин М.Бубера, філософії вчинку М.Бахтіна та "між нами" Е.Левінаса), а також соціальної психології – теорії символічного інтеракціонізму Дж.Міда, в моїх міркуваннях беруться до уваги ще дві впливові картини людини: Фрейдова та біхевіористська. Але мої дослідницькі преференції на боці комунікативної парадигми.

Тепер варто стисло репрезентувати наш парадигмальний підхід до соціалізації. За вихідні положення правитимуть три концепти "пізнього" Е.Гусерля: Lebenswelt (життєсвіт), інтенціональність людської свідомості, інтерсуб'єктивний світ, соціологічне тлумачення яких пов'язане із творчістю А.Щюца [1] та його послідовників [2]. Залучаючи до аналізу проблеми соціалізації концепт Lebenswelt, я не визначатиму його докладно, окреслю лише чотири соціальні експлікації його змісту, які мають стосунок до людської ідентичності. Отже, Lebenswelt (життєсвіт) – це 1) світ, який набуває значущості для людини; 2) він є також конкретно-історичною основою взаємоузгодженого досвіду; 3) горизонт, в межах якого утворюються та існують різні інтереси та цілепокладання; 4) він визначає всі можливі дії суб'єктивності. Використання в соціальній теорії А.Щюцем цього терміну дало можли-

вість йому започаткувати дослідження структур повсякденності, а також структур світу.

Концепт інтерсуб'єктивності при аналізі соціальних взаємин трансформується в поняття інтерсуб'єктивного світу як постійно триваючої ідентифікації. Ми не тільки живемо в спільностві (Mitwelt), ми ще й беремо участь у бутті одне одного.

Соціалізацію можна розглядати у двох вимірах: філогенетичному та онтогенетичному. Індивід стає членом суспільства завдяки онтогенетичному процесу соціалізації.

У сучасній соціальній науці узгодженим є такий підхід до соціалізації, який імплікує власне дві соціалізації – первинну і вторинну. В цій статті мій дослідницький інтерес обмежується проблемою первинної соціалізації, а саме: яким чином індивід стає повноцінним і повноправним членом суспільства. Моментом переходу індивіда від монадного (егоцентричного) до суспільно значущого (комплементарність Ego та Alter – Ego) й завершується первинна соціалізація. Однак для більш-менш завершеної картини соціалізації слід наголосити на тому, що вторинна соціалізація складається з постійно триваючого входження вже первинно соціалізованого індивіда до нових об'єктів об'єктивного суспільного світу і конструювання ним суб'єктивного світу.

Кожний індивід народжується в об'єктивному світі, соціальні структури якого мають дві ознаки. Перша стосується того, що інші індивіди (здебільшого дорослі) постають для дитини як значущі, вони є носіями авторитетного знання про правильні дії, цінності, будь-які преференції. Друга ознака – того, що значущі Інші відповідальні за соціалізацію дитини. Яким чином ці соціальні структури функціонують у період дитинства, спрямовуючи його розвиток у бік взаємин із соціальним світом? Для індивіда значущі Інші існують у двох аспектах: вони водночас і посередники, і модифікатори. Як посередники між "Я" соціалізованого індивіда та світом як Umwelt вони транслюють соціальні знання. Як модифікатори (їхні модифікації пов'язані із життєсвітом) вони впливають на актора первинної соціалізації своєю диспозицією в суспільстві, тобто залежно від місця в соціальній структурі, індивідуального характеру і біографії.

Первинна соціалізація здійснюється двома шляхами: через конгнітивне навчання і через емоційне навантаження. Дослідити те, яким чином дитина раціонально та емоційно переймає ролі та настановлення значущих Інших допоможе залучення до розв'язання нашої проблеми рольової теорії соціальної структури. Процес переймання ролей значущих Інших в психології номінується як інтерналізація індивіда. Її результатом стає відчуття у соціалізованого індивіда того, що Інші правильно чинять, відтак і я маю так само чинити. Але де те дзеркало, вди-

вляючись в яке індивід ідентифікує себе (відома, що тварина, дивлячись у дзеркало, бачить інше тіло, не своє)? К.Маркс в "Капіталі", пояснюючи соціальну природу людини, пише: "Оскільки людина народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: "Я єсь Я", то людина спочатку дивиться, як в дзеркало, в іншу людину. Лише ставлячись до людини Павла як до подібного собі, людина Петро починає ставитись до самої себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, у всій своїй павлівській тілесності, стає для нього формою вияву роду "людина" [3].

Формується таке "Я", тобто такий рівень індивідуальності, завдяки якому людина стає здатною віддзеркалювати настановлення, які вимагали від неї значущі Інші. Цей процес не є механічним відображенням. Він передбачає діалектичний взаємозв'язок між ідентифікацією з боку інших та самоідентифікацією, об'єктивною і суб'єктивною ідентичностями. В процесі первинної соціалізації індивід переймає не тільки ролі та настановлення інших, а й світ як життєсвіт, коли будь-які ідентифікації стають можливими в межах Lebenswelt-горизонтів [4].

Первинна соціалізація завершується, коли в свідомості індивіда укорінюється поняття "узагальненого Іншого". З цього моменту індивід стає дійсним членом суспільства, суб'єктивно володіє своїм "Я" та світом.

Отже, ми визначили зміст процесу соціалізації – входження індивіда до соціального світу через формування ним якостей повноцінного члена суспільства; критерії узгодженості індивідуального і суспільного – через інтерналізацію суб'єктивних настановлень; її мету – інтеграцію суб'єктивних соціальних норм і цінностей в соціально-культурному просторі і часі через інтерсуб'єктивний процес генералізації норм та універсалізації цінностей. Оскільки соціалізація здійснюється в певних ситуаціях, які часто-густо постають як випадкові, та її медіумом виявляється мова, остільки тепер ми проаналізуємо те, яким чином мовні висловлювання сприяють процесу інтерналізації, узагальненню та генералізації етичних норм. Стосовно мови ми послуговуватимось потрійною герменевтикою: мова як знакова система, "мова як домівка буття" (М.Гайдегер), мова як медіум дескриптивних (описових) і прескриптивно-дискурсивних (нормативних) практик.

Потракування мови пов'язане із її різними функціями. Так, сигніфікативна функція мови формує у дитини вміння експлікувати зміст висловлювань, розрізнявати де-

нотативні та конотативні значення, виявляти приховані локутивні форми здійснення впливу на мовця. Тлумачення мови М. Гайдегером пов'язане з її смисло-буттєвою функцією, коли утаємничені смисли (алетейя), закодовані в мовленнєвих структурах, передують практичним висловлюванням. Дискурсивно-комунікативна функція мови зорієнтована на порозуміння на підставі принципів компетентності, толерантності, переваги найвагомішого аргументу. Вона стосується нормативності людської екзистенції. Дослідження дитячої психіки швейцарським психологом Ж.Піаже та американським психологом Л.Кольбергом свідчать про те, що ці функції, не будучи усвідомленими в мовленнєвих практиках дітей, є постійно відтворюваними і функціонально значущими.

Аби перейти до аналізу конкретних висловлювань як реалізації певних дискурсивних практик, зробимо ще одне зауваження стосовно складного процесу первинної соціалізації, когнітивні експлікації якої виявляються соціальною конфліктологією. Воно стосується того, що структурним процесам соціалізації властивий перманентний психологічний конфлікт трьох структур. По-перше, тим "реальним Я", яке індивід рефлексує, усвідомлюючи своє соціальне положення, розумові і вольові здібності і таланти, по-друге, – тим "Я", яким індивід має стати порівняно зі своїм власним образом "ідеального Я", і по-третє, – тим "Я", яке ідентифікується його оточенням – родичами, колегами, вчителями, друзями, сусідами, іншими соціальними суб'єктами.

Наведемо приклад із п'яти послідовних висловлювань, що їх використовує дитина в процесі первинної соціалізації, результатом якої стає усвідомлення етосу як нормативного аспекту людського існування.

"Мама зараз свариться".

"Мама дорікає мені, коли я проливаю суп".

"Дорослі дорікають мені, коли я проливаю суп".

"Людина не повинна проливати суп".

"Ніхто в світі не повинен проливати суп".

При цьому виголошені висловлювання слід розглядати з позицій соцієтальної діалектики, а саме: як процеси свідомості, в яких здійснюється абстрагування від ролей і настановлень конкретних Інших до ролей і настановлень узагальнених, і як схем, функція яких полягає у рутинізації структур повсякденності. Коли дорослі забороняють дитині щось робити, вона відчуває незадоволення і описує цю ситуацію висловлюванням (1). Подальша інтерналізація норм поведінки розгортається через усвідомлення того, власне за що мама свариться. Таким висловлюванням є висловлювання (2). У висловлюванні (3) йдеться вже про узагальнення норми. У ньому відбиваються уявлення про дорослих,

які належать до найближчого оточення і які можуть робити зауваження стосовно неправильної дії (у нашому випадку – проливання супу). Четвертим висловлюванням створюється ситуація генералізованої норми: (4). У цьому промовлянні індивід ідентифікує себе не тільки із конкретними іншими (тими, хто може висловлювати проскриптивні (заборонні) зауваження в конкретній ситуації, тобто тут і тепер, при проливанні супу), а й із генералізованим Іншим. Саме через це його власна ідентичність набуває рис стабільності та неперервності.

Чи можемо ми поглибити свої міркування і універсалізувати цей принцип як припис: (5). Якщо ми ствердно відповідаємо, то маємо справу із категоричним імперативом І.Канта, вимога якого вже стосується геть усіх розумних істот. Якщо йти дослівно за Кантом, то цей припис поширюється й на Бога як розумну істоту. Але Бог як позаемпірична, трансцендентна істота не їсть суп. Отже, змістове визначення категоричного імперативу неможливо. Таким чином, етос вичерпує свої інтегративні функції і його місце заступає мораль, в межах якої реалізується претензія на універсальну значущість норми.

Вибудовуючи логіку дитячих висловлювань стосовно правил поведінки, ми наражаємося на необхідність дослідження зв'язку між етосом і мораллю в межах первинної соціалізації. Наш висновок стосується того, що первинна соціалізація не сягає рівня моралі, вона обмежена рівнем етосу, тобто угазальною, а не генералізованою норми. Оскільки період дитинства, на яке припадає первинна соціалізація, переважно здійснюється через найближче людське оточення, остільки в цьому аспекті була б цікавою розвідка структур первинної соціалізації через залучення соціологічного витлумачення *Gemeinschaft* і *Gesellschaft* (спільноти і суспільства) у формальній соціології Ф.Тьоніса. Ця розвідка була б доречною стосовно нашої постановки проблема, а саме дискурсивно-етичного контексту соціалізації, але її не можна тут здійснити за браком обсягу статті.

Ще один можливий напрямок дослідження структур соціалізації, окрім вже зазначених в межах феноменологічної соціології, марксової соцієтальної діалектики, комунікативно-мовленнєвого підходу, торкається компаративного аналізу двох категорій: генералізованого Іншого в символічному інтеракціонізмі Дж.Міда [5; 6] та Super-Ego в психоаналізі З.Фрейда.

У Дж.Міда – американського дослідника, послідовника В.Джемса і Д.Дьюї, представника прагматизма і натуралізма – соціалізація тлумачиться як трансформація фізіоло-

гічного організму в рефлексивне соціальне "Я" на засадах символічної комунікації. Походження "Я" Дж.Мід пояснює виключно соціальними чинниками. Головним показником формування "Я" є здатність ставати об'єктом для самого себе. Для Дж.Міда система "Я" складається з I та me (я та мене). При цьому "I" має автономний характер, це джерело спонтанної, непередбачуваної поведінки, специфічна реакція людини на соціальні стимули. "Me" тлумачиться як сукупність настановлень Іншого, яка постає у вигляді інтерналізованої структури групової діяльності.

"I" здатне реагувати на дії, суперечливі щодо очікуваних. Оскільки "I" існує насамперед у взаєминах, воно здатне змінювати їх, утворюючи таким чином перешкоди формуванню жорсткого соціального порядку. Після Дж.Міда в символічному інтеракціонізмі узвичаєно виокремлювати в структурі особистості ще й третій компонент – self – сукупність I та me, їхню взаємодію.

Нарешті, порівняймо три структури особистості у Дж.Міда з трьома структурами З.Фрейда.

Дж.Мід	I	me	self
	успішне співробітництво	спрямування дії особистості для успішної інтеракції	поле співробітництва
З.Фрейд	Id	Super-ego	Ego
	конфліктність особистості	вгамування інстинктів	поле нескінченної боротьби Id та Super- ego

Отже, первинна соціалізація звершується тоді, коли в індивіда формується уявлення про узагальненого Іншого і завдяки цьому він стає дійсним членом суспільства і суб'єктивно володіє своїм "Я" та світом. Оскільки цю ідентичність неможливо стабілізувати, людина перебуває в перманентному процесі соціалізації, але тепер йдеться про вторинну соціалізацію. Місце узагальненого Іншого вже посідає інституціонізована норма.

Вторинна соціалізація інтерналізує семантичні поля, за якими структуруються повсякденні інтерпретації та практичні дії в межах інституціональних норм. Її характер залежить від системи знань, якою володіє суспільство у межах універсуму загалом. Вторинна соціалізація пов'язана з первинною таким чином, що в її процесі неможливо сконструювати суб'єктивну реальність на порожньому (незалежному від

прийнятих актором соціальних настановлень) місці, тобто без первинної соціалізації. Її має передувати певний соціальний зміст. Утворюється нова проблема – узгодження між первинною та вторинною соціалізаціями, адже вже інтерналізована реальність у вигляді семантики первинної соціалізації має тенденцію утерміновувати своє існування, яке може стати подвійно суперечливим: щодо власного ідеалу, так само й щодо настановлень з боку суспільства. Певною мірою таку суперечливість, центром якої постає особистість, покликані подолати будь-які просвітницькі практики – освітянські, мас-медійні, повсякденно-комунікативні, творчо-самодіяльні тощо. Важлива роль в їхньому практичному оформленні належить раціональним опціям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шютс А. Смысловая структура повседневного мира. Очерки по феноменологической социологии. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2003.
2. Бергер П, Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.
3. Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Зібр.тв. – Т.23. – С.64.
4. Докладніше про раціоналізацію життєсвіту див: Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник – К: Лібра, 1999. – С.112-119.
5. Мид Дж.Г. Интернализированные другие и самость // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 224-226.
6. Мид Дж.Г. Аз и Я // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.227-236.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2007 р.

